

AALBORG UNIVERSITY
DENMARK

Aalborg Universitet

Mennesker med erhvervet hjerneskade og socialpædagoger i musikalsk samvær
et aktionsforskningsprojekt

Stenderup, Tove; Ridder, Hanne Mette Ochsner

Published in:
Dansk Musikterapi

Publication date:
2021

Document Version
Også kaldet Forlagets PDF

[Link to publication from Aalborg University](#)

Citation for published version (APA):
Stenderup, T., & Ridder, H. M. O. (2021). Mennesker med erhvervet hjerneskade og socialpædagoger i musikalsk samvær: et aktionsforskningsprojekt. *Dansk Musikterapi*, 18(2), 17-30.
<https://danskmusikterapi.dk/tidsskriftet-dansk-musikterapi-2020-172/>

General rights

Copyright and moral rights for the publications made accessible in the public portal are retained by the authors and/or other copyright owners and it is a condition of accessing publications that users recognise and abide by the legal requirements associated with these rights.

- Users may download and print one copy of any publication from the public portal for the purpose of private study or research.
- You may not further distribute the material or use it for any profit-making activity or commercial gain
- You may freely distribute the URL identifying the publication in the public portal -

Take down policy

If you believe that this document breaches copyright please contact us at vbn@aub.aau.dk providing details, and we will remove access to the work immediately and investigate your claim.

Mennesker med erhvervet hjerneskade og socialpædagoger i musikalsk samvær – et aktionsforskningsprojekt

Tove Stenderup, lektor, ph.d., Pædagoguddannelsen i Ikast, VIA University College. Kontakt: tst@via.dk Foto: Nanna Bjerg

Hanne Mette Ochsner Ridder, professor, ph.d., Musikterapiuddannelsen, Aalborg Universitet. Kontakt: hanne@hum.aau.dk

Abstract

Musik er en ressource for mange. Derfor kan musikalsk samvær tænkes ind som potentiale i den sociale indsats for borgere med erhvervet hjerneskade i den stabile vedligeholdende fase. I et aktionsforskningsprojekt indgik borgere med erhvervet hjerneskade, socialpædagoger samt forsker i udviklingen af musikalske samhandlinger. Det empiriske materiale bestod af videoobservation, interviews og feltnoter, som blev analyseret med fokus på det, musikforskeren Frede V. Nielsen kalder "kropslige og strukturelle meningslag i musikken". Borgernes og pædagogernes musikalske ressourcer og musikalske samhandlinger blev således beskrevet gennem fire tidsdimensioner ud fra Niensens "Model af genstandsfeltet for musikpædagogisk forskning". Ved analyse af udvalgte aktionsekspirer, som er funderet i Niensens teorier, fandt vi, at bevarede musikalske kompetencer kunne aflæses i det musikalske samvær, når indholdet tog udgangspunkt i borgernes personlige erfaringer med musik, og at de mestrede tekniske, kognitive og sociale færdigheder på en sådan måde, at det opfyldte det fælles indsatsformål om positive oplevelser i sociale sammenhænge.

Indledning

Baggrunden for denne artikel er førsteforfatters undervisning gennem 23 år på pædagoguddannelsen og en nysgerrighed for de særlige øjeblikke, hvor socialpædagoger bringer musik og hverdagskultur i anvendelse i sociale indsatser. Gennem årene er det gennem møder og vejledning i forbindelse med

pædagogstuderendes projekter og praktikker blevet tydeligt, at der er professionsoverlap mellem socialpædagoger og musikterapeuter, når det kommer til anvendelsen af musik. Dette kan beskrives som et kontinuum med overlap og gradueringer, frem for som et modsætningsforhold mellem musikpædagogisk og musikterapeutisk praksis (Bonde,

2001; Krøier, Anderson-Ingstrup & Bonde, 2019). Frem for at gå i dybden med professionsoverlappet mellem musikpædagogisk og musikterapeutisk praksis vil vi i denne artikel undersøge socialpædagogers erfaringer med at anvende musik.

Førsteforfatter er uddannet musikunderviser fra musikkonservatoriet og er herudover cand.pæd. i didaktik og musikpædagogik og har stået for udviklingsprojekter, hvor pædagoger og sundhedspersonale har anvendt musik i deres arbejde. I rehabilitering af borgere med erhvervet hjerneskade, som bor i eget hjem, varetages sociale indsatser i næsten halvdelen af tilfældene af uddannede socialpædagoger, mens kun meget få kommuner har fastansat musikterapeuter (Stenderup & Jensen, 2018). For at kvalificere den pædagogiske indsats for borgere med erhvervet hjerneskade ønsker vi at undersøge, om og hvordan socialpædagoger kan anvende musik i den sociale indsats med borgere med hjerneskade. Vi vil her fokusere på aktiviteter, hvor borgere med erhvervet hjerneskade og socialpædagoger deltager aktivt i musikalsk samvær, og hvor der tages udgangspunkt i perspektiver på professionsforståelser med hensyn til uddannelsen til pædagog. I vores forståelse af musikalsk samvær tager vi afsæt i *community music*, der er kendetegnet ved "intensjoner om at personlig og sosial velvære er like viktig som den musikalske læringen, og at musikk er en kilde til å samle mennesker og styrke kollektiv og personlig identitet" (Ruud, 2016, s. 277).

Artiklen er en del af førsteforfatters ph.d.-forskning (Stenderup, 2020), hvor det overordnede formål var at undersøge, hvilken betydning musikalsk samvær har i den socialpædagogiske indsats med borgere med erhvervet hjerneskade, og hvilken betydning musik fra borgerens hverdagskultur i den sammenhæng har. Formålet er belyst ud fra

tre perspektiver: borgeren, musik og socialpædagogens handleforståelser, hvoraf borgernes udbytte og oplevelse af meningsfuldhed samt socialpædagogens handleforståelser er uddybet i to øvrige artikler (Stenderup & Jensen, 2018; Stenderup & Ridder, 2020), der ligeledes indgår i ph.d.-afhandlingen. Således er fokus i denne artikel på musik, og hvordan socialpædagoger indgår i musikalsk samvær.

Her en fortælling, hvor Tove (forsker) mødte Dorte, som lever med en erhvervet hjerneskade, og Anne, som er Dortes kontaktpædagog.

Dorte har ladet sin guitar blive hjemme. Hun vil gerne vente til næste gang med at spille. Så kan hun få sangmappen med hjem og forberede sig, siger hun. Hun finder en stol og sætter sig, og Anne sætter sig ved siden af. Tove sætter en stemt guitar i nærheden af Dorte og siger: "Det kan være du får lyst til at spille, hvis guitaren står lige her ved siden af." Allerede ved sang nr. 2 tager Dorte på opfordring af Anne imod guitaren og begynder at spille med.

Viden om undersøgelsesfelterne

En erhvervet hjerneskade opstår som følge af blodprop eller blødning i hjernen, slag mod hjernen, sygdom eller forgiftning, og konsekvensen er ofte vedvarende fysiske og psykiske funktionsnedsættelser (Hjerneskadeforeningen, 2020). I Danmark lever over 120.000 mennesker med følgerne af hjerneskade. Hvert år indlægges omkring 20.000 voksne til akut behandling (fase I og II), og ca. 9000 af disse udskrives fra hospitalet med en genoptræningsplan (fase III). Fase IV betegnes som

en stabil vedligeholdende fase (Socialstyrelsen, 2014). Dorte fra ovenstående eksempel er lidt over 60 år og har hjerneskade efter to hjerneblødninger.

Videnskabelige undersøgelser viser, at musikinterventioner og musikterapi tilsyneladende har en gavnlig virkning på fysisk genoptræning, kommunikation og livskvalitet efter en blodprop eller hjerneblødning (Hald, 2014; Magee, Clark, Tamplin & Bradt, 2017). Musik består af puls, rytme, melodi, harmonik, dynamik og klang og kan ifølge Ruud (1990) opleves og forstås af lytteren på fire niveauer; akustisk, strukturelt, semantisk og pragmatisk. På det pragmatiske niveau forklares musik som et interaktivt socialt fænomen, hvor musik ikke er en ting, men noget, man gør sammen (Bonde, 2009; Ruud, 2016). Musik betragtes i den sammenhæng som en almenmenneskelig kommunikationsform (Mithen, 2005; Trevarthen, 1999), som kan bidrage til en følelse af at være en del af en social kontekst (Ruud, 1998, 2011). Herudover er der en musikæstetisk dimension, når vi spiller musik (Nielsen, 1998, 2015), idet deltagerne forholder sig til et musikalsk udtryk og anvender tilegnede teknikker, når de spiller musik. At udtrykke sig gennem en æstetisk dimension sker gennem et symbolsk formsprog (Austring & Sørensen, 2006), som er kulturelt forankret. Det symbolske formsprog vil således relatere sig til den kunstart, man arbejder med. Da fokus i denne undersøgelse er musik, begrebssætter vi fremadrettet dette som det musikalske formsprog. Det musikalske formsprog er det udtryk, der viser sig, når vi indgår i musikalsk samvær, uanset om det musikalske samvær betragtes fra en æstetisk, pædagogisk eller terapeutisk vinkel. Og uagtet, at det musikalske formsprog vil have forskellig vægt og betydning i de tre kontekster.

Forskningsspørgsmål

Med dette udgangspunkt vil vi undersøge følgende forskningsspørgsmål:

Hvordan kan musikalsk samvær inddrages i socialpædagogisk indsats med borgeren med erhvervet hjerneskade?

Vi vil undersøge forskningsspørgsmålet ved indledningsvist at give et perspektiv på musikpædagogik og herefter belyse den sociale indsats for målgruppen med erhvervet hjerneskade i fase IV. Det gør vi bl.a. ved at undersøge, hvad der lovmæssigt forventes i den sociale indsats, og hvordan det hænger sammen med pædagogers kompetenceområder, som de beskrives i deres uddannelsesbekendtgørelse. For at konkretisere teksten bruger vi af anonymiserede eksempler fra empirien. Indsamling af empiri beskrives nærmere i afsnittet om metode og videnskabeligt afsæt, og herefter giver vi konkrete eksempler fra analysen, som vi runder af med diskussion og konklusion.

Musikpædagogik

For at afklare teoretisk hvordan musik kan inddrages i socialpædagogisk indsats, vil vi tage udgangspunkt i musikforsker, dr.pæd., Frede V. Niensens forståelse af "musikkens meningslag i det musikalske objekt" og "korrespondensen mellem meningslag i det musikalske objekt og bevidsthedslag i den oplevende person" (1998, s. 136-137). Vi har fokus på to af Niensens meningslag: musikens strukturelle meningslag og musikkens kropslige meningslag. Dette kombinerer vi med et pragmatisk erfaringsbegreb, som vi henter fra Deweys (1974) filosofiske lærings-tænkning. Dewey understreger den aktive brug af erfaringer som udgangspunkt for læring (Brinkmann, 2017; Dale, 1997; Dewey, 1974), og at kunst bidrager til menneskets

overlevelse, idet den tilfredsstillende menneskets behov for at udtrykke sig (Dewey, 1934). I Deweys (1974) teori om erfaringens kontinuum argumenteres for, at tidligere erfaringer danner grundlag for gen-erfaring (Stenderup, 2020).

Musikpædagogik er baseret på værdien af "æstetisk opdragelse" (Ruud, 2016, s. 290) og har ifølge Nielsen (2015) en dobbeltbinding, fordi musikpædagogik består af to praksisverdener: det pædagogiske og det musikalske, som har en indbyrdes relation. En fremhævelse af den musikalske dimension medfører ofte en undervisningsforståelse, hvor styrkelse af den musikalske præstation er i fokus (Krøier et al., 2019). Vi anlægger en vinkel på musikalsk samvær i socialpædagogisk praksis, hvor musikken anvendes som samhandling, som det beskrives i forståelsen af community music (Ruud, 2016). Musikalsk samvær indgår her i formale dannelsesprocesser (Nielsen, 1998), hvor styrkelse af f.eks. sociale, sproglige og motoriske færdigheder kan være målet, hvilket er i tråd med en pædagogisk professionsforståelse (Mottelson, 2017; Rothuizen, 2004, 2009).

I vores forståelse af den musikalske relation mellem borger og pædagog er musik imidlertid mere end musikalsk præstation og formale dannelsesprocesser, idet vi peger på, at borgerens erfaringer med at indgå i musikalsk samvær med andre kan være med til at forandre og forbedre livsvilkår. Musik vil dermed kunne være et aktiv i den sociale indsats. Dette gælder, uanset om der er tale om en socialpædagogisk, musikpædagogisk eller -terapeutisk indsats. Vi taler om, at musikalsk samvær ikke blot er en indsats på socialpædagogens initiativ men et samvær mellem de to, også selvom viden om musik og tekniske musikalske færdigheder kan have forskellige niveauer. I eksemplet med Anne og Dorte kan borgeren spille guitar,

hvad socialpædagogen ikke kan. Derfor er intentionen med musikalsk samvær afgørende, f.eks. at målet er, at musikken udføres med udgangspunkt i borgernes musikalske erfaringer og præferencer og med henblik på at skabe en musikalsk relation i et fællesskab, hvor hver bidrager med sit, som det beskrives i musikterapeutisk praksis (Hald & Ridder, 2014; Hald & Setterberg, 2020). I følgende eksempel viser det sig, at Lars stadig er en dygtig guitarspiller trods sin hjerneskade.

Lars pakker hurtigt guitar
ud og tjekker efter, om den
stemmer. Han smalltalker med
Tove om stemning af guitarer,
hvorfor guitarstrenger springer,
og hvem, der kan sætte nye på.
Lars tilbyder sin ekspertise, hvis
der er brug for det, og går her-
efter målrettet hen til en stol,
finder mappen med de udvalgte
sange, kigger i den og begynder
at spille nogle af akkorderne
ganske lydløst på guitar. Da
vi starter, spiller Lars med. Med
en sikker, ikke særlig kraftig,
men lettere avanceret rytme-
figur. Samtidig med at han
spiller, synger eller nynner han
– nærmest inde i sig selv.

Menneskets erfaringer og møde med musik illustrerer Nielsen som et samspil mellem 1) *Meningslag i det musikalske objekt* og 2) *Korrespondensen mellem meningslagene i det musikalske objekt og bevidsthedslag hos den oplevende person* (1998, s. 136-137). Vi forklarer dette på følgende måde: Meningslagene omfatter det akustiske (instrumenter og toner), strukturelle (puls, rytme, melodi, harmonisk sammensætning og periode), kropslige (aktivering og regulering), emo-

tionelle (følelsesmæssig påvirkning), spændingsfyldte og eksistentielle. Hvert menneske møder musikken på sin helt egen måde, og musikken bliver en specifik del af det enkelte menneskes historik og kultur.

I ovenstående eksempel er det tydeligt, at musikudøvelse er en ressource hos Lars, trods den hjerneskade han som 30-årig pådrog sig ved en ulykke. Lars ved, at guitaren skal stemmes før brug, viser lyst til at hjælpe med at skifte guitarstrengene og spiller og synger rutineret med.

Erhvervet hjerneskade – hvad siger loven med hensyn til social indsats?

Som opfølgning på beskrivelsen i indledningen om erhvervet hjerneskade vil vi her se på, hvordan den sociale indsats for mennesker med erhvervet hjerneskade er beskrevet i officielle dokumenter. Handicapkonventionen skal sikre, at Dorte og Lars samt øvrige personer med fysisk og psykisk funktionsnedsættelse kan nyde menneske- og frihedsrettigheder på lige fod med andre (2017). Dette afspejles i Danmark bl.a. i "Lov om social service" (LBK, 2019) samt i vidensnotater fra Socialstyrelsen (2014) og Sundhedsstyrelsen (2014), hvor det blandt andet formuleres som mål at øge mestring og forbedre livsvilkår for mennesker med erhvervet hjerneskade. Efter udskrivning fra hospitalet har kommunen ansvaret for det videre forløb for borgeren med erhvervet hjerneskade. Kommunen skal tilbyde aktivitets- og samværstilbud efter §104 (LBK, 2019), som kan være med til at opretholde eller forbedre personlige færdigheder og livsvilkår (s. 39). Den individuelle sociale indsats beskrives i LBK (2019) under temaet *hjælp, omsorg eller støtte samt optræning og hjælp til udvikling af færdigheder* (2019, s. 34). Her formuleres, at en handleplan (§141) skal beskrive indsatsformål og indsatsmål og indeholde borgerens

ønske om karakter og omfang af indsatsen (s. 56). Arbejdet med indsatsformål og indsatsmål følges op via bostøtte (§85), eksempelvis af pædagoger og ergoterapeuter.

Pædagogers kompetenceområder ifølge uddannelsesbekendtgørelsen

Da ligeværdighed er en forudsætning for, at kunst beriger læreprocesser (Østern, 2013), ser vi mødet mellem mennesker med erhvervet hjerneskade og pædagogprofessionen som centralt. Vi vil derfor beskrive socialpædagogers arbejde med indsatsformål med borgere med erhvervet hjerneskade gennem pædagoguddannelsens formål og udvalgte hovedområder jævnfør bekendtgørelsen (BEK, 2017). Pædagogprofessionen udgør en vigtig platform for samarbejde med andre faggrupper med hensyn til at inddrage musik i den sociale indsats (BEK, 2017, s. 23).

I "Bekendtgørelse om uddannelsen til professionsbachelor som pædagog" (2017) beskrives, at det overordnede formål med uddannelsen er, at studerende erhverver professionsrelevante kompetencer, viden og færdigheder til selvstændigt og i samarbejde med andre at "udøve, udvikle og formidle udviklings-, lærings- og omsorgsopgaver i et samfundsmæssigt perspektiv" (s. 1). Med den ordlyd mener vi, at bekendtgørelsen lægger op til, at pædagoger vil have tilegnet sig den fornødne uddannelse til at løse den kommunale opgave.

Herudover understøtter uddannelsens specialiseringsdel *Social- og specialpædagogik* dette gennem "tilrettelæggelse af aktiviteter, der sigter mod at fremme trivsel og livskvalitet", som skal gennemføres på "et etisk forsvarligt grundlag ... i samarbejde med relevante aktører" (s. 20). Det etiske grundlag kan være netop at inddrage borgerens ønsker og præferencer, ligesom borgeren anses som en kompetent og relevant aktør.

I valgmodulet *Kreative udtryksformer* på pædagoguddannelsen er et af hovedområderne ”kreative erfarings- og læreprocesser til at understøtte musiske og æstetiske udtryksformer og kulturskabende virksomhed” (s. 25). Som tidligere beskrevet viser forskning en positiv effekt af musikterapeutisk indsats hos borgere med erhvervet hjerneskade, og i den forbindelse er det relevant at have fokus på tværprofessionelt samarbejde, f.eks. med musikterapeuter, idet et kompetenceområde i pædagoguddannelsen er, at pædagogen skal indgå i tværprofessionelle og tværsektorielle samt helhedsorienterede tværgående samarbejdsprocesser (s. 23).

Metode og videnskabeligt afsæt

Med henblik på at undersøge, hvordan musik kan inddrages i den socialpædagogiske indsats, ønskede vi at tage udgangspunkt i praksis sammen med de involverede parter og med inddragelse af socialpædagogernes erfaringer, refleksioner og handlinger i samvær med borgere med erhvervet hjerneskade. Vi har derfor anvendt aktionsforskning som forskningsmetode. I aktionsforskning er de personer, der agerer i praksis, vigtige medforskere (McNiff & Whitehead, 2011), hvilket gør det relevant at gennemføre forskning sammen med de implicerede parter på institutioner, i private hjem og i forbindelse med fælles oplevelser og dagligdagssituationer. Skader i hjernen kan opstå på meget forskellig vis, og den enkelte borgers forløb og følgevirkninger er også præget af livet fra før, hjerneskaden skete. Derfor må viden konstrueres på ny i fællesskab mellem forsker og aktører, der deltager i processen (Jensen, 2017). Med aktionsforskning som metode undersøges emnet således fra et idiografisk og eksplorativt perspektiv med henblik på dannelse af *viden i den virkelige verden* (Duus, 2014). Borgere var vigtige aktører i forskningen, og

socialpædagogerne indgik som medforskere, idet de bidrog til at formulere forskningsspørgsmål og indsamle og analysere data.

For at opnå indsigt i praksis tilrettelagde vi forskningen efter *An action-reflection cycle*, hvor viden blev konstrueret gennem (a) *observe*, (b) *reflect*, (c) *act*, (d) *evaluate* og (e) *modify* (McNiff & Whitehead, 2011). I observationsfasen (a) blev viden indsamlet gennem interview af og møder med tre socialpædagoger, observation gennem hjemmebesøg hos fire borgere samt inddragelse af indsatsmål fra handleplaner. Socialpædagoger og forsker reflekterede (b) over borgernes status og de ønsker fra borgerne, der udledtes af forskers hjemmebesøg. Det resulterede i et forslag om aktionseksperimenter (Duus, 2012) med fokus på at lave musikalsk samspil og sang, hvor alle borgerne var med i samme gruppe. En af borgerne foreslog at bruge musiklokalet på pædagoguddannelsen, hvilket blev realiseret (c). Data blev indsamlet ved brug af video og forskers feltnoter samt pædagogernes notater om egne iagttagelser og borgernes oplevelser. Borgernes iagttagelser og oplevelser af at spille musik sammen indgik dels som referat af socialpædagogernes besøg hos borgerne i forbindelse med de øvrige støttebesøg og de udtalelser fra de konkrete situationer, som blev fastholdt på video.

Fordelen ved at anvende video var, at vi kunne fastholde det faktisk skete (Rønholt et al., 2003) og få adgang til detaljer omkring de musikalske samhandling og således komme nærmere på en præcis beskrivelse af, hvordan praksis udfoldede sig. Desuden kan video indfange handlinger og reaktioner, som ikke er umiddelbart tydelige i nuet. På refleksionsgruppemøder i forløbet drøftedes (d) observationer fra alle tre parter (borgere, medforskere og forsker), og der blev foretaget justeringer af, hvordan det musikalske

samvær skulle foregå (e). De tre parter er forankret i forskellige forforståelser af, hvordan musikalsk samvær kan foregå, og hvordan musikalsk formsprog kommer til udtryk. Forsker og medforskere har forskellige forståelser af, hvordan musikalsk samvær igangsættes, forandres, forbedres og fastholdes. Vores udvikling af viden på baggrund af forskellige forforståelser er baseret på *kollaborativ aktionsforskning* (Eikeland, 2007), hvor vi således gennem *radikal selvrefleksion* skaber viden i bevægelser mellem refleksion, handling og evaluering og derigennem har udviklet ny viden om mulig forandring, ønskelig forandring og udvikling af praksis.

Etik

Deltagerne gav samtykke til at være med til at undersøge, hvordan musik kan inddrages i socialpædagogisk arbejde. Projektet blev af De Videnskabsetiske Komiteer for Region Midtjylland vurderet som ikke-anmeldelsespligtigt, men som forskningsansvarlige og databehandlere har vi i hele forskningsprocessen bestræbt os på til fulde at følge de etiske retningslinjer om beskyttelse af personfølsomme oplysninger og det danske kodeks for integritet i forskning.

Udfoldelse af det empiriske eksempel

I det følgende inddrager vi et udvalgt eksempel fra empirien, som allerede er introduceret med korte beskrivelser af Dorte og Lars. Eksemplet er hentet fra den første del af dataindsamlingsperioden og er en fortælling fra musikalsk samvær, hvor de fire borgere, tre socialpædagoger og Tove var samlet. De tre socialpædagoger blev rekrutteret ved en henvendelse til samarbejdskommunen, hvor det socialpædagogiske arbejde med brug af musik foregik, og vel at mærke inden for de eksisterende økonomiske rammer. Socialpædagogerne havde flere års erfaring med

socialpædagogisk arbejde med målgruppen og havde som forforståelse, at musik kan have positivt udbytte i socialpædagogisk arbejde. Ingen af socialpædagogerne spillede på musikinstrumenter, og deres musikalske kompetencer kunne beskrives som værende på et alment niveau.

Socialpædagogerne udpegede seks borgere, som de vurderede som relevante deltagere i forskningsprojektet. De to borgere, Dorte og Lars, der beskrives i praksiseksemplerne, er henholdsvis midt i 60'erne og midt i 30'erne. Begge har udtrykt glæde ved at synge og spille musik. Deres musikpræferencer er præget af den store aldersforskel, og de har meget forskellige stilpræferencer. Begge borgere kan spille guitar, dog på forskelligt niveau.

Dorte og Lars mødtes med de to andre borgere, Jan og Lenette, tre socialpædagoger, Anne, Maren og Vera samt forsker, Tove, syv gange over en periode på seks måneder til musikalsk sammenspil og sang. Fælles for de fire borgere var, at de havde givet udtryk for et positivt forhold til musik både nu og før hjerneskaden indtraf, samt at de pædagogiske indsatsformål var at opnå positive oplevelser gennem sociale sammenhænge. Som individuelle behov var der i handleplanen under indsatsmål beskrevet f.eks. passende motoriske og sociale udfordringer, arbejde med tålmodighed samt styrkelse af tro på egne evner. Det følgende eksempel er en kort narrativ beskrivelse udformet af forsker og førsteforfatter på baggrund af feltnoter, egen deltagelse i det musikalske samvær samt videomaterialer fra den pågældende mødegang. Eksemplet er fra første gang, gruppen mødtes. Forsker har i samarbejde med socialpædagogerne udvalgt indhold. Valget af de enkelte sange var foretaget på baggrund af borgernes stilpræferencer samtidig med en musikfaglig vurdering af, om sangene var

syngevenlige, med få og enkle akkorder og akkordskift, samt at strukturen i sangene var forholdsvis logisk bygget op i vers og omkvæd (A- og B-del).

Lokalet, hvor det musikalske samvær foregik, var indrettet med stole og instrumenter, så alle deltagere kunne se hinanden. Instrumenterne var akustiske og placeret tilgængeligt og klar til at blive brugt. Dagens program var både at spille på instrumenter og at synge. Alle deltagere fik en sangmappe, der indeholdt de valgte dansksprogede popsange fra 70'erne og 80'erne. Nogle af sangene var af forsker transponeret fra originaltoneart til en toneart, som er lettere at spille på guitar. Socialpædagogerne støttede den borger, de fulgte, samtidig med, at de deltog aktivt i det musikalske samvær. De gav udtryk for, at de, udover at indgå i samværet, også ønskede at deltage for at øge egne musikalske kompetencer, og de deltog således på lige fod med de fire borgere. De gav udtryk for, at de gerne ville øve sig i, hvordan man kan lede musikalsk samvær eksempelvis ved at være igangsætter. Forsker (Tove) spillede på klaver til sangene og fik, selvom det ikke var aftalt på forhånd, den ledende rolle i alle sangene i forløbet. Hun vurderer efterfølgende, at hun undervejs havde fokus på at få en helhed ud af de forskellige musikalske bidrag, på at alle deltagerne befandt sig godt og særligt på, hvordan borgerne agerede i nuet.

Dorte orienterer sig i sangmappen og spiller aktivt – men stille – med. Hun bruger en anden rytmefigur til ledsagelse end Lars. Indimellem synger hun med på sangene samtidig med, at hun spiller. Under hele forløbet synger de to andre borgere engageret med. Tove opfordrer de øvrige deltagere til at spille med på

rytmeinstrumenter; eksempelvis congas og rasleæg. To af socialpædagogerne, Anne og Vera, tager straks imod opfordringen og spiller med. Tove demonstrerer på congas en forenklet udgave af cha-cha-cha-rytmen – med åbne og lukkede slag, og viser hvordan en konstant pulsbevægelse holdes med rasleæg, hvorved der opstår underdeling i ottendedelsrytme. Det virker naturligt for Lars og Dorte at vente på Toves instruktion til de to socialpædagoger om rytmeinstrumenterne, og de fortsætter med deres eget guitaraspil i sammenspilssituationen. Undervejs konstaterer socialpædagogerne, at det er svært at holde koncentrationen, når de skal spille en jævn og ensartet rytmefigur gennem en hel sang. Efter et stykke tid stopper de med at spille og giver med et smil på læben udtryk for, at rytmeinstrumenterne "vist virker forstyrrende" på helhedsoplevelsen, men fortsætter med at synge.

Analyse

Som indledning til analysen anvender vi de fire tidsdimensioner fra Niensens "Model af genstandsfeltet for musikpædagogisk forskning" (2015, s. 31). Modellen bidrager til at forstå kontekst og rammer i eksemplet. Vi beskriver dem således i forhold til historik og kultur, erfaringer, nutidige praksis og fremtid. Socialpædagoger og forsker formulerede, hvilke af hver enkelt borgers indsatsformål (LBK, 2019, § 141), de ønskede at arbejde med. Dette med en intention om at forbedre borgernes mestring af egne livsvilkår, og således rettet mod borgerens *fremtid*. Når

forsker, socialpædagoger og borgere spiller sammen, er det en *nutidig praksis*, hvor musikalsk sammenspil og sang er valgt som indsats med henblik på forandring og forbedring for borgeren. I de konkrete musikalske samhandlinger indgår både forskerens, borgernes og socialpædagogernes *erfaringer*, som bygger på deres individuelle *historik og kultur*, og som kommer til udtryk gennem det musikalske formsprog. Der vil derfor være repræsentationer af:

- borgerens erfaringer, som stammer fra et levet liv, implicitte musikalske vaner og eksplicite musikalske valg og udøvelse i praksis
- forskerens viden, som hovedsageligt er forankret i det musikalske felt
- socialpædagogens viden, som hovedsageligt er forankret i det pædagogiske felt

Som nævnt var formålet med det samlede forskningsprojekt at undersøge betydning af musikalsk samvær ud fra tre perspektiver; borgerens oplevelse af meningsfuldhed, socialpædagogernes handleforståelser samt musikkens meningslag (Stenderup, 2020). I denne artikel ser vi på, hvordan musikalske kompetencer kommer til udtryk i musikalsk formsprog i, hvad Nielsen beskriver som *kropslige og strukturelle meningslag i det musikalske objekt* (1998). Borgernes indsatsformål har haft betydning for analysens strategi og dermed hvilke af musikkens meningslag, vi har haft opmærksomhed på. De områder, som var beskrevet i borgernes indsatsformål, var ønske om forbedring af borgernes motorik, hukommelse, koncentration, sprog og lyst til at være i sociale sammenhænge. Vi inddeler analysen i tre hovedområder vedrørende musikalske samhandlinger; det tekniske (mestring, motorik, puls, kropslig koordinering), det kognitive

(koncentration, kodning, musikkens strukturelle lag) og det sociale. Begreberne i de tre overskrifter har krystalliseret sig gennem analysearbejdet, hvor vores opmærksomhed har været rettet mod socialpædagogisk arbejde med fokus på mestring og livsvilkår, jævnfør formål fra lov om social service, Sundhedsstyrelsen og Socialstyrelsen.

Det tekniske i musikalsk samvær

Det kropslige meningslag – kobling mellem tydning af materiale, motorik og musik – ser ud til at være kendt for Lars, idet han gennem hele forløbet spiller aktivt med på sangene og rutineret lægger rytmeledsagelse ind over sangen, samtidig med at han synger. Lars har tidligere fortalt, at han er glad for at spille guitar, særligt indenfor country-genren. Vi formoder, at han bruger erfaringer fra et solidt musikalsk fundament. Ligeledes ses, at Dorte tager imod opfordringen til at spille med på guitar og helt naturligt følger pulsen. Det ser ud som om, at både Dorte og Lars er fortrolige med at spille på hver deres måde og stadig få helheden i musikken til at passe sammen. For socialpædagogerne Anne og Vera virker det til, at det er ukendte teknikker, når de spiller på rytmeinstrumenterne. De udtrykker ønske om at spille præcis, som Tove viser dem, og de koncentrerer sig om at fastholde deres spil og følge puls. De stopper op, lytter og starter igen, når de kan fornemme, at de ikke følger resten af gruppen. De tilkendegiver, at det er vanskeligt at fastholde en ensartet rytmefigur gennem en hel sang. Vi antager, at det kropslige lag og den tekniske formåen ikke stemmer overens med den lyd, som de forventer. De valgte rytmeinstrumenter og anviste rytmer er ikke med i originaludgaver af sangene, hvilket kan være med til, at det musikalske formsprog ikke er umiddelbart genkendeligt. Lars og Dorte registrerer usikkerheden fra rytme-

instrumenterne, men fortsætter med at spille. De kan muligvis trække på sangens tekstforløb, da de øvrige deltagere fortsætter med sangen sammen med forskers klaverakompagnement. Desuden trækker de tilsyneladende på deres erfaringer med musikgenren og med at spille sammen med andre.

Det kognitive i musikalsk samvær

Det strukturelle meningslag handler om mestringskompetencer på et vidensbåret og kognitivt niveau. Det virker bekendt for både Lars og Dorte at orientere sig i og anvende skriftligt materiale til at spille og synge efter, idet de rutineret bruger nodestativet og hjemmevant bladrer sanghæftet igennem for at læse tekst og omsætte becifring til akkorder på guitaren. Vi ser også, at sangene er en del af deres musikalske historik, idet de er fortrolige med musikkens struktur, som består af vers og omkvæd; AB-form. Eksempelvis har begge nemt ved at finde ud af, hvor vi starter, når der bliver sagt "vers 2", ligesom de er fortrolige med, at Tove – som musikalsk leder – giver impuls til sammenspillet ved at tælle for i det tempo, der efterfølgende skal spilles i. Vi antager, at Lars overfører erfaringer og et solidt musikalsk fundament med at spille efter gehør til den nuværende situation, idet han indgår på en støttende og berigende måde. Dorte spiller med på sangene ud fra hukommelsen og ved hjælp af becifringer. Hun synger med, når hun kan teksten udenad, og gennem sine erfaringer og sit musikalske fundament finder hun ud af, hvornår det er passende at spille med. Vi ser, at de begge er koncentrerede, ligesom de tager initiativ til at øve svære passager. Det tyder på, at de har erfaring med, at det er nødvendigt at øve ved at pille mindre dele i musikken ud af sammenhængen og spille igennem flere gange. Vera og Anne bidrager kvalificerende til samspillet, når de

visuelt støtter de to borgere, der kun synger, i at følge teksten i mappen, hvor de skrevne becifringer muligvis kan virke forvirrende. De er alle fortrolige med popsanges struktur med vers og omkvæd, men det er ukendt for pædagogerne, at congas og rasleæg med 1-takts-figurer skal fastholdes kontinuerligt i en hel sang. Særligt ved overgang fra A- til B-del og ved hurtige akkordskift i sangen ser vi, at der er brug for tydelig musikalsk ledelse.

Det sociale i musikalsk samvær

Vi ser, at Lars og Dorte på eget initiativ, og sandsynligvis på baggrund af erfaringer, placerer sig hensigtsmæssigt, så de har kontakt med de øvrige deltagere. Det er første gang, gruppen er samlet, og alle tager det for givet, at det er Tove, der er den musikalske leder denne dag. Alle modtager og anerkender informationer fra hende, de afventer og lytter til hendes impuls ved igangsætning af musikken, og de beder hende om musikalske råd, hvis noget går galt undervejs. Lars og Dorte akkompagnerer med hver deres rytmefigur med synlig musikalsk kommunikation til resten af gruppen, når de undervejs løfter blikket væk fra papiret og ser på de øvrige deltageres ansigter for at følge deres sang. Når Lars og Dorte oplever, at de ikke følges med resten af gruppen, stopper de, lytter og orienterer sig i materialet, mens resten af gruppen fortsætter. Herefter finder de et passende tidspunkt til komme ind i det musikalske flow igen. Lars og Dorte reagerer en anelse tøvende ved at kigge på Tove, da hun rammer forkerte toner i sit klaverakompagnement. Det kan se ud som om de er parate til straks at stoppe eget spil, hvis hun ikke finder tilbage med tydelig musikalsk ledelse. Socialpædagogernes ledsagelse på rytmeinstrumenter bliver ikke for alvor implementeret, og vi vurderer, at fravalget sker på baggrund af deres prioritering af den

samlede musikalske oplevelse frem for intentionen om at dygtiggøre sig på instrumenter. Dermed fremstår en ubevidst prioritering af glæden i det musikalske samvær for gruppen frem for fokus på egne tekniske kompetencer. I refleksionsteamet drøftede forsker og pædagoger efterfølgende, at de i situationen vurderede, at de denne første gang måtte prioritere at have deres koncentration rettet mod at støtte borgerne i de musikalske samhandlinger med henblik på den enkelte borgers udbytte.

Diskussion

I artiklen danner et specifikt eksempel grundlag for vores analyse. Det er ikke muligt her at udlede noget generelt, da det er et øjebliksbillede af en enkelt situation, der er hentet fra et længerevarende forløb. Vi iagttager i det udvalgte eksempel, at borgerne og pædagogerne deltog kropsligt aktivt og interesseret i den musikalske samhandling. Vi ser, at borgernes bevarede musikalske kompetencer kom frem som implicite vaner og forståelser og på forskellig vis berigede det musikalske samvær. Det kan således se ud til, at borgernes deltagelse i musikalsk samvær fører til oplevelsen af noget genkendeligt, men samtidig er tilpas udfordrende, hvilket vil kunne medføre en følelse af mestring hos borgeren. De øver ved at gentage passager, følger impuls og ledelse og er opmærksomme på at holde en fælles puls. Vi vurderer, at de mange forskellige samhandlinger førte til oplevelse af samhørighed i gruppen. Det tyder endvidere på, at de tekniske, kognitive og sociale kompetencer fra Lars og Dorte var kvalificeret støtte i hele forløbet omkring det musikalske samvær. Får borgere mulighed for at opleve mestringsfølelse, kan det videre være motiverende med hensyn til at indgå i socialt samvær, blive fortrolige med hinanden og situationen, få oplevelsen af mening,

og gennem musikken blive inspireret til samtaler og lyst til at dele viden med andre. Alt sammen noget, som kan have en positiv indflydelse på borgerens oplevelse af egne livsvilkår.

Gennem de syv sammenspilsgange iagttog vi, at der var opmærksomhed, stor koncentration på musikken og sangene, og at deltagerne spurgte ind til relevante uklarheder, ligesom der var musikalsk og social opmærksomhed mellem deltagerne i gruppen. Vi iagttog, at tydelig impuls og information ved igangsættelse af sangene, lokalisering og anerkendelse af svære musikalske passager, samt hvornår og hvordan mindre passager kan trænes, var vigtig for deltagerne. Ligeledes at socialpædagogerne havde nemt ved at orientere sig i sangteksterne, og det var nødvendigt at hjælpe de borgere, der sang, da becifringer forvirrede dem. Det så ud, som om håndtering af rytmeinstrumenterne for socialpædagogerne var uvant både kropsligt og strukturelt, hvilket peger på, at rent teknisk kendskab har en betydning for overskud til og opmærksomhed på at støtte borgeren.

I forsøget på at lave en perspektivering fra det specifikke til noget mere generelt peger vores analyse på, at der er en række tekniske og praktiske overvejelser, som er nødvendige at tage stilling til for at kunne facilitere mestringsoplevelser:

- sværhedsgraden i indholdet, musikstilarten og musikkens strukturelle kompleksitet
- at gøre brug af deltagerens musikalske kompetencer og præferencer samt være opmærksom på, om/hvordan borgeren kan kvalificere det musikalske samvær eller ligefrem kan være "mesterlære" for pædagogerne
- det hensigtsmæssige i lokalets indretning og deltagerens indbyrdes placering

- overskueligheden af udleveret sang- og nodemateriale (eventuelt individuel tilpasning)
- tydeligheden i impuls og instruktion, når der spilles og synges
- behovet for musikalsk ledelse
- behovet for inddragelse af instrumenter, der matcher deltagerens musikalske formsprog

I aktionseksperimentet så vi, at socialpædagoger og borgere indgik ligeværdigt i samværet og trods forskellige kompetencer berigede den sociale indsats. Vi betragter denne ligeværdighed som udgangspunktet for at anvende *musik med en socialpædagogisk intention*. Begrebet intention står for, at det socialpædagogiske arbejde med musikalsk samvær tilrettelægges med en specifik hensigt.

I en indledende undersøgelse af forskelle og ligheder mellem musikterapi og musikpædagogik i demensomsorgen beskriver Krøier og kolleger (2019) et kontinuum mellem musikpædagogisk og musikterapeutisk praksis frem for et modsætningsforhold, og vi mener, at vores undersøgelse ligeledes peger på et professionsoverlap og gradueringer mellem musikterapi, musikpædagogik og socialpædagogik i arbejdet med mennesker med erhvervet hjerneskade i fase IV.

Konklusion

I det musikalske samvær, som er udgangspunkt for aktionsforskningsprojektet, fik den enkelte borgers bevarede musikalske kompetencer en central rolle. De bevarede musikalske kompetencer kunne aflæses i den måde, borgeren indgik i mødet på, i korrespondens med et eller flere af musikkens meningslag, ligesom de blev faciliteret af, at musikudfoldelsen tog udgangspunkt i den enkeltes personlige musikpræferencer. Udbyttet hos

borgeren var glæde, social opmærksomhed, lyst til at kommunikere med hinanden samt fastholdelse og koncentration. Gennem den musikalske samhandling mestredes tekniske, kognitive og sociale færdigheder på en sådan måde, at det opfyldte det fælles indsatsformål om positive oplevelser i sociale sammenhænge, samtidig med at der blev arbejdet med individuelle indsatsmål.

Socialpædagogerne var trygge i det musikalske samvær, men de blev udfordret musikalsk. De bidrog med vigtig viden om den borger, de fulgte, og var opmærksomme på at motivere og at tilpasse de musikalske udfordringer individuelt. Socialpædagogerne så borgerne på nye måder, med forcer og potentialer, de ikke tidligere havde været opmærksomme på. Når det kom til musikudøvelsen, bidrog pædagogerne med en ikke-styrende rolle.

I en bagvedliggende socialpædagogisk intention om at anvende musik til at støtte borgere til vedligehold eller etablering af sociale og kognitive færdigheder kan der således være behov for sparring og vejledning af en faguddannet. En faguddannet, f.eks. en musikterapeut, som både har den pædagogiske specialviden om, hvad en erhvervet hjerneskade betyder for den enkelte borger, og som samtidig har musikalske kompetencer i at udvælge, tilpasse, lede og se muligheder i det musikalske samvær, som sker i nuet. Her er målet at udvikle et fællesskab, hvor borger og pædagoger ligeværdigt udforsker og øver sig sammen. Når socialpædagogen møder borgeren i flere sammenhænge i den samlede sociale indsats, vil kropslige, kognitive og sociale færdigheder oplevet i musikalske samhandlinger antageligvis kunne overføres til andre sammenhænge. Det er denne kombination, der sammen med ligeværdigheden definerer musik anvendt med en socialpædagogisk intention.

Som metodekritik af denne undersøgelse er det vigtigt at understrege, at vi med aktionsforskning som metode alene bidrager med et idiografisk perspektiv på forståelsen af musikalsk samvær som socialpædagogisk indsats. For at få et bredere perspektiv er det nødvendigt at inddrage flere pædagoger som medforfattere og især at få den enkelte borgers stemme tydeligere frem. Ligeledes er der brug for at undersøge musikalske samhandlinger i et bredere samfundsmæssigt og tværfagligt perspektiv. Dette gerne i en udforskning af samarbejdet med bl.a. musikterapeuter, så det er muligt at undersøge, hvordan de forskellige roller og faglige kompetencer kan supplere hinanden – for på bedst mulige måde at gavne indsatsen for den enkelte borger med erhvervet hjerneskade.

Referencer

- Austring, B. D. & Sørensen, M. (2006). Et nutidigt æstetikbegreb. I *Æstetik og Læring*. Hans Reitzels Forlag.
- BEK nr 354 af 07/04/2017. Bekendtgørelse om uddannelse til professionsbachelor som pædagog 06/03/2014. <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2017/354>
- Bonde, L. O. (2009). *Musik og menneske. Introduktion til musikpsykologi*. Samfundslitteratur.
- Brinkmann, S. (2017). John Dewey. I P. Ø. Andersen & T. Ellegaard (Red.), *Klassisk og moderne pædagogisk teori* (s. 725-727). Hans Reitzels Forlag.
- Dale, L. E. (1997). John Deweys erfaringspædagogikk. *Dansk pædagogisk tidsskrift*, 1, 8-18.
- Dewey, J. (1934). *Art as experience*. Capricorn Books.
- Dewey, J. (1974). *Erfaring og opdragelse*. Christian Ejlers pædagogiske serie.
- Duus, G. (2012). Aktionsekperimentet. I G. Duus, M. Husted, K. Kildedal, E. Laursen & D. Tofteng (Red.), *Aktionsforskning: en grundbog*. Samfundslitteratur.
- Eikeland, O. (2007). Why should mainstream social researchers be interested in action research? *International journal of Action Research*, 3 (1+2), 38-64.
- Hald, S. V. (2014). Forskning i musikterapi - mennesker med erhvervet hjerneskade. *Tidsskriftet Dansk Musikterapi* 11(1), 3-12.
- Hald, S. V. og Ridder, H. M. (2014). Musikterapi med voksne med erhvervet hjerneskade. I L. O. Bonde (Red.), *Musikterapi: Teori Uddannelse Praksis Forskning – En håndbog om musikterapi i Danmark* (s. 303-313). Forlaget Klim.
- Hald, S. V. & Setterberg, U. (2020). Musikterapi og erhvervet hjerneskade. Center for dokumentation og forskning i musikterapi. https://www.musikterapi.aau.dk/cedomus/neuro-kognitive_forstyrrelser/erhvervet_hjerneskade/
- Handicapkonventionen (2017). *Det centrale handicapråd*. <https://menneskeret.dk/monitorering/internationale-rapporter/menneskerettighedskonventioner/handicapkonventionen#Artikel%204>
- Hjerneskadeforeningen (2020). *Viden om hjerneskade*. <https://hjerneskadet.dk/viden-om-hjerneskade/>
- Jensen, J. B. (2017). Aktionsforskning - fra ideal til aktionsforskningspraksis. I T. T. Engsig (Red.), *Empiriske undersøgelser og metodiske greb: grundbog til de pædagogiske professionsuddannelser* (s. 103-134). Hans Reitzels forlag.
- Krøier, J. K., Anderson-Ingstrup, J. & Bonde, L. O. (2019). De første skridt - Indledende undersøgelse af forskelle og ligheder mellem musikterapi og musikpædagogik i demensomsorgen. *Tidsskriftet Dansk Musikterapi*, 16(1), 3-13.
- LBK (2019). Bekendtgørelse af Lov om social service, nr 798 af 07/08/2019. <https://www.retsinformation.dk/eli/lta/2019/798>
- Magee, W. L., Clark, I., Tamplin, J. og Bradt, J. (2017). Music interventions for acquired brain

- injury. *Cochrane Database of Systematic Reviews*. DOI: 10.1002/14651858.CD006787. pub3.
- McNiff, J. & Whitehead, J. (2011). *All you need to know about action research*. SAGE Publications Inc.
- Mithen, S. (2005). *The singing neanderthals: The origins of music, language, mind and body*. Harvard University Press.
- Mottelson, M. (2017). Pædagogisk som teori, kunst, kald, håndværk, profession eller viden-skab. I P.Ø. Andersen og T. Ellegaard (Red.), *Klassisk og moderne pædagogisk teori* (3. udg., s. 41-62). Hans Reitzel.
- Nielsen, F. V. (1998). *Almen musikdidaktik* (2. rev.). Akademisk forlag.
- Nielsen, F. V. (2015). Den musikpædagogiske forsknings territorium: Hovedbegreber i gen-standsfeltet. *Musikpædagogiske studier, IUP*, bind 5. Faglig Enhed Musikpædagogik. Institut for Uddannelse og Pædagogik (DPU). Aarhus Universitet.
- Rothuizen, J. J. (2004). På sporet af professions-kundskab. *Tidsskrift for Socialpædagogik*, 14, 64-70.
- Rothuizen, J. J. (2009). På fremmed grund. I N. Mors & S. I. Mørch (Red.), *Pædagog i mangfoldig verden: profession, udvikling og forskning* (s. 27-42). Academica.
- Ruud, E. (1990). Kommunikasjon og samhandling. I *Musikk som kommunikasjon og samhand-ling. Teoretiske perspektiver på musikktera-pien* (s. 304-323). Solun Forlag.
- Ruud, E. (1998). *Music and identity: improvisa-tion, communication, and culture*. Barcelona Publichers.
- Ruud, E. (2011). Musikk, identitet og helse - hva er sammenhengen? I L. O. Bonde & K. Stensæth *Musikk helse og identitet*, 13-24. MNH-pub-likasjoner.
- Ruud, E. (2016). *Musikkvitenskap*. Universitets-forlaget.
- Rønholt, H., Holgersen, S.-E., Fink-Jensen, K. og Nielsen A. M. (2003). Anvendelse af video i pædagogisk forskning. I H. Rønholt, S.-E. Holgersen, K. Fink-Jensen & A. M. Nielsen *Video i pædagogisk forskning - krop og udtryk i bevægelse* (s. 15-37). Forlaget Hovedland.
- Socialstyrelsen (2014). *Voksne med erhvervet hjerneskade - Sociale indsatser, der virker*. <https://socialstyrelsen.dk/udgivelser/voksne-med-erhvervet-hjerneskade>
- Stenderup, T. (2020). Musikalsk samvær i den socialpædagogiske indsats med mennesker med erhvervet hjerneskade. Ph.d.-afhandling. Institut for Kommunikation og Psykologi, Musikterapi. Aalborg Universitet.
- Stenderup, T. & Jensen, J. B. (2018). Musik og meningsfuldhed hos mennesker med hjerne-skade. *Specialpædagogik* 38(2), 24-37.
- Stenderup, T. & Ridder, H. M. (2020). Faglige handlingsforståelser i socialpædagogik og mu-sikalsk samvær med borgere med erhvervet hjerneskade. *Tidsskrift for Socialpædagogik*, 23(1), 105-117.
- Sundhedsstyrelsen (2014). *Genoptræning og rehabilitering til voksne med erhvervet hjer-neskade - en faglig visitationsretningslinje*. Sundhedsstyrelsen.
- Trevarthen, C. (1999). Musicality and the intrinsic Motive Pulse: Evidence from Human Psycho-biology and Infant Communication. *Musicae Scientiae*, 3(1suppl.), 155-215.
- Østern, A.-L., Stavik-Karlsen, S. & Angelo, E. (2013). Vitensformer i estetisk praksis. I E. Angelo, G. Stavik-Karlsen & A.-L. Østern (Red.), *Kunstpædagogikk og kunnskapsutvik-ling* (s. 273-280). Universitetsforlaget.